

Ідеологія, політика та культура

УДК 94(477)“1917”

В.С.Лозовий

Політика історичної пам'яті Центральної Ради (1917 р.)

У статті зроблено спробу з'ясувати процес формування Центральною Радою політики історичної пам'яті, показати як українська історія, історична пам'ять була інструменталізована українським національно-визвольним рухом і використана у політичній боротьбі після Лютневої революції 1917 р.

Ключові слова: політика історичної пам'яті, українська історія, Центральна Рада, національно-визвольний рух, Б.Хмельницький, Переяславська Рада, легітимність.

Після проголошення суверенітету і становлення державності перед Україною постала проблема подолання радянської спадщини, відновлення національної системи ідеалів та цінностей і консолідації навколо завдань національно-державного будівництва. Як відомо, одним з основних факторів становлення національної свідомості, і відповідно, державотворення є історична пам'ять. У наш час широко розгорнулися дискусії, фактично ідеологічні бої, навколо формування національної свідомості та історичної пам'яті українського народу, трактування знакових подій та постатей вітчизняної історії, що впливає на життя суспільства і навіть визначає характер політичних процесів.

Подібні процеси мали місце й після Лютневої революції 1917 р., коли Україна стала на шлях побудови власної держави, що гостро поставило на порядок денний проблеми національної самоідентифікації та історичної пам'яті. Дослідження історичної пам'яті за допомогою нових наукових підходів та методів (зокрема цивілізаційного та соціокультурного) дасть можливість більш адекватно висвітлити фундаментальні проблеми формування української нації та державного будівництва в добу революції 1917–1921 рр.

Автор ставить за мету з'ясувати процес формування політики історичної пам'яті Центральною Радою, показати як українська історія, історична пам'ять була інструменталізована українським національно-визвольним рухом і використана у політичній боротьбі після Лютневої революції 1917 р.

Проблеми історичної пам'яті досліджували В.Масненко, В.Солдатенко, Ю.Зерній, О.Трегуб, В.Піскун, А.Киридон, Л.Зашкільняк. І.Колісник та ін.

Глибоко та всебічно різні аспекти історичної пам'яті з'ясували автори наукового збірника "Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять", колективної монографії "Історія – Ментальність – Ідентичність. Вип. IV. Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття" та опублікованих матеріалів круглого столу "Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність" [1]. Однак у запропонованому автором формулюванні зазначена проблема не вирішувалася.

На початок Лютневої революції 1917 р. українське суспільство, більшість якого складало селянство, одночасно перебувало в кількох цивілізаціях. Значна його частина (село) сповідувала цінності традиційної (аграрної) цивілізації, де домінували усна історична традиція, консерватизм, сталість, повторення. Традиційне суспільство прагне до відповідності сьогодення минулому, яке оцінюється як позитивне та зразкове і націлене на консервацію цінностей минулого. Друга, дуже незначна частина суспільства, сповідувала цінності модерної (індустрально-ліберальної) цивілізації, що характеризується домінуванням письмової історичної традиції і яка націлена на інновації та майбутнє.

Важливим засобом легітимації українського національно-визвольного руху і його політичної боротьби було відродження колективних ідентичностей, передусім історичної, а через неї і національної, здатних з'єднати національний рух, що ширився після Лютневої революції 1917 р., з подіями минулого, що залишилися в колективній пам'яті широкого загалу українців. Тому М. Грушевському та діячам Центральної Ради, з огляду на рівень національної та політичної свідомості українського народу для розширення соціальної бази у боротьбі за державність слід було переконати широкі народні маси, що минуле, образи якого явно чи латентно, залишилися в історичній пам'яті українців, продовжує жити в сьогоденні, оскільки пов'язане із історичними прецедентами та традиціями. Відтак, поширення історичних знань, відродження історичної пам'яті мало запустити механізм відтворення знакових, сакральних для народу подій та постатей і формувати національну свідомість.

Найбільше значення для формування національної свідомості мала історична пам'ять про Тараса Шевченка, козацький період, діяльність Б. Хмельницького та І. Мазепи. Але в ситуації, коли Центральна Рада проголосила курс на створення української державності у формі автономії, пріоритетною стала проблема обґрунтування традиції української державності. Такий підхід давав можливість перетворити неісторичну націю в історичну, створити державу і стати повноправним суб'єктом історії. Діячі та прибічники Центральної Ради обрали тактику використання окремих періодів національної історії для легітимації боротьби за автономію, національно-культурний розвиток.

Історичні сюжети широко використовувалися для аргументації громадсько-політичної позиції політичних та національних сил, для обґрунтування тогочасної ситуації в Україні та її місця в історичному просторі. За основу подачі матеріалу бралася концепція українського національного відродження,

яка обґрунтовувала законність історичного права українців на власну державність, мову та культуру.

Одразу після Лютневої революції розпочалася спочатку спонтанна, а надалі організована кампанія за реанімацію історичної пам'яті українців. Передусім постала проблема історичних витоків, національної ідентифікації українців. У Російській імперії існувала канонізована державою версія історії України як складової історії Росії. Стосовно українського суспільства вона функціонувала як ідеологічна норма, що мала забезпечити формування малоросійської свідомості українця, відчуття його як частини триєдиного російського народу, і відповідно, переконання про невіддільність України від Росії.

На численних з'їздах, зборах, маніфестаціях піднімалася проблема національної ідентичності. Так, на Харківському селянському з'їзді український есер А.Заливчий задається питанням "Чиї сини яких батьків? – називали нас всяко, але ніколи не називали українцями..." [2]. Бувало, що після роз'яснювальної роботи селяни чи не вперше задумувалися над своєю національною приналежністю і визнавали себе українцями.

Українські діячі, переслідуючи політичну мету, поширюючи історичні факти серед широкого загалу населення, намагалися, щоб розуміння сучасності сприймалося крізь призму минулих подій. Минуле в статтях, відозвах, промовах, подавалося в рамках розробленого українськими істориками та письменниками національного наративу. Йому властивий дискурс повернення до витоків національної ідентичності, повернення національних традицій. Українців переконували, що політика царизму призвела до національної амнезії, але історичну пам'ять треба відродити через засвоєння справжньої, правдивої історії. Пропонувалася така модель історичного минулого, яка сприяла консолідації українського народу у боротьбі за свої історичні права.

Ставилося завдання знівелювати в свідомості українців російську версію минулого, легітимізувати українське національне минуле саме як українську історію, а не як частину російської історії і тим самим показати, що Україна мала свій, відмінний від Росії, спосіб існування в історії і його тільки треба поновити і продовжити. Це мало велике світоглядне, ідеологічне значення, оскільки розбивало твердження, що українці та росіяни один народ і ніяких особливих національно-політичних прав Україні не треба.

Події української історії, історична пам'ять політично та ідеологічно актуалізувалися. Найбільш придатними фактами національної історії для використання з політичною метою були події героїчного козацького періоду. Лише у деяких відозвах простежується поєднання історії давньої Русі та України [3].

Серед значущих історичних подій провідне місце зайняла ідея українського державотворення XVII ст. Основні засади цієї ідеї подавалися так: у середині XVII в Україні в результаті антипольського повстання Б.Хмельницький створив державу у формі демократичної республіки. Ця держава не змогла вистояти, проте частина українських земель зберегла залишки автономії та самоврядування, а з ними і традиції державності та демократії. Внаслідок діяльності

гетьмана та козаків державницька ідея стала для наступних поколінь українців своєрідним заповітом у боротьбі за національне визволення та відродження державності.

Українські діячі боротьбу за автономію України прагнули скерувати в державно-правове поле і надати законності своїм домаганням. У пропагандистській кампанії Центральної Ради Переяславська Рада та підписана угода оцінювалася як міжнародний договір, що гарантував державну автономію України. Домінувала така історико-правова інтерпретація акту 1654 р., обґрунтована М. Грушевським: Україна добровільно приєдналася до Московської держави з умовою збереження своїх державних прав, але Романови незаконно позбавили Україну прав і порушили ухвалений договір. З усуненням Романових український народ “заявив про найскоріше втілення широкої національно-територіальної автономії” [4, с. 86].

Колективна пам’ять породжує проблему справедливої пам’яті, оскільки вона, на думку П. Рікера, представляє собою пам’ять про моральний обов’язок здійснювати справедливість або припускати можливість її втілення [5, с. 9]. Відповідно українські діячі, інтерпретуючи українсько-російські взаємини стверджували, що у XVII ст. український народ “єднався з Московською державою як рівний з рівним, як брат з братом, маючи за собою закони і права” [6]. Але надалі Російська держава не дотрималася угод, скасувала вольності українців і їх закріпачила. Тому треба відновити справедливість, а саме, попередній статус. Наголошувалося, що “ми не просимо нічого більше ніж раніш договороно на Переяславській Раді”, лише надати Україні автономію.

У підсумкових резолюціях національного конгресу (квітень 1917 р.) констатовано, що сучасні вимоги українців є результатом “нашого історичного життя і реальних потреб”. Гасла автономії та федерації були висунуті українським народом ще в XVII ст. і “в сей момент ми будем тільки продовжувати історичний процес котрий перервався на 250 років” [7]. Основною політичною метою українського руху було відновлення автономії України, і ця мета була легітимізована прецедентом існування держави у минулому.

Надалі аргумент порушення Росією Переяславських угод широко використовувалися на місцях. Причому, часто акцент робився на державно-правових відносинах, констатації незаконності дій московської влади. Так, Кролевецька управа у зверненні до Тимчасового Уряду закликала відновити автономію України на засадах якої вона приєдналася до Росії, “тим більш, що формально вона не знищена основним законом Російської держави” [8, с. 72]. А у постанові віча населення Чигиринщини вимагалось надання автономії Україні і висувалася вимога негайно повернути незаконно відібрані московськими царями права і вольності українського народу [9].

Отже, діячі українського національно-визвольного руху сформували проукраїнський погляд на минуле і активно поширювали його в маси. Інструментом реалізації такого погляду слугувала теза про порушення Переяславського договору і подальшого гноблення Росією України. Ця констатація

мала на увазі дезавуувати Переяславську угоду, оскільки монархія Романових впала і відповідно присяга, дана в 1654 р., не діє.

В агітаційно-пропагандистській кампанії боротьби за автономію особливо наголошувалося на негативному впливові Росії на українську історію, на розвиток українського народу. Стверджувалося, що українці відчули найбільший гніт, ніж будь-яка інша нація, але ніколи вони не мирилися з ярмом самодержавства і боролися за автономно-федеративний устрій: “Коли Україна була вільною, була республікою, вона була дужою, багатою, освіченою державою” [10]. Наводився показовий приклад, що у XVII ст. весь український народ був письменними. Але надалі, 300 років російський уряд гнітив і вбивав національність, культуру позбавляв українців волі.

Для створення яскравого та позитивного образу України та українців, що мало сприяти самоідентифікації, використовувалося антиномічне протиставлення українського свободолобства та демократії російському самодержавству, деспотії, кріпацтву. У квітні 1917 р. М.Ткаченко, обґрунтовуючи потребу запровадження самоврядування та автономії в Україні, виводячи їх витoki з давніх часів, констатував, що український народ завжди любив свободу. Автор проводить думку, що самоврядування та свобода, як основа автономії, були притаманні Україні здавна. Демократизм та егалітаризм українців відзначали у своїх вїдзовах соціал-демократи стверджуючи, що за багька козацького Богдана український народ вигнав зі своєї землі усіх панів, “сам народ став на нїй паном і завів у себе демократичну республіку” [12].

У більшості пропагандистських акцій українського руху царизм подається як своєрїдна концентрація суспільного зла та винуватець негативних процесів української історії. П.Феденко у газетній статті писав, що “замість самоврядування забезпеченого договорами, московський уряд мїг дати Україні сильне центральне правительство, замість вільного народного розвитку – рівність рабів перед всевласним паном – московським самодержавним царем”. Автор констатує: в XVII ст. чужинці писали, що під православним московським царем українці терпіли “гїрше турецької муки і єгипетської неволї” [13].

Отже Росія, репрезентована царською владою, змальовується агресивно-репресивною силою, яка постійно обмежує і врештї нївелує українські права. Культивування самосвідомості колективної жертви царського обману та утисків мало стати важливим джерелом національної мобїлізації.

Для легїтимації в свїдомостї мас українських національних домагань використовувався Перший Універсал Центральної Ради. Навїть сама назва даного державного акту – універсал – повинна була викликати певні історичні алузїї, оскільки її запозичено з часів Хмельниччини, що підкреслювало правонаступництво автономної держави, яка мала постати, з Гетьманщиною XVII ст. Цей акт сприймався населенням як перший значний крок до автономії України, а саме як розрив з минулим підневільним становищем в Російській державі і перехід в нову суспільно-полїтичну якість, коли Україна знову набуває державно-полїтичних прав. Щоб поєднати минуле з сучасністю, зазначити спад-

коємність і взаємозв'язок історії України у місті Кролевець Чернігівської губернії після молебня та мітинга, що відбулися у зв'язку з виходом зазначеного акту, присутнім роздавали Перший Універсал і переяславський трактат, як доленосні для України політичні документи [14].

У виступах українських діячів постійно піднімалися питання розвитку освіти і культури. Порівняння історичних фактів – як було колись і як стало зараз – мало на меті показати значний регрес України після приєднання до Росії. На селянському з'їзді український есер А. Заливчий стверджував: “300 літ тому ми піднялися на панів, взяли все в свої руки, жили багато і вільно. Школи розвивалися. Україна була просвіченою країною і від нас в Московщину йшли учені люди. А що ми бачимо нині? 13 грамотних на 100. Ми йшли не вперед, а назад...” [15]. Актуальні для України проблеми культури, освіти, національної еліти піднімалися проф. Сумцовим, який констатував, що в старі часи український народ був культурним, а нині Україна є “бездною, а її народ відсталим та невігласом. Це наслідок нещадної руйнівної політики уряду” [16, с. 195-196]. Професор відзначив пекучу для українців проблему провідних класів, які треба “повернути народу”.

Важливу роль в контексті використання історичної пам'яті для досягнення політичних цілей, формування національної свідомості відігравав пам'ятник Б. Хмельницькому у Києві. В українській свідомості цей пам'ятник, як “місце пам'яті”, мав контраверсійні трактування. З одного боку – він символізував визволення України з під гніту Польщі та побудову гетьманської держави, з іншого – приєднання України до Росії і подальший занепад національного громадсько-політичного життя. З огляду на символічне значення пам'ятника, тут лунали заклики відновити українську версію подій 1654 року, за якою Україна не поглиналася Росією, а була окремою складовою Росії зі збереженням багатьох державних інституцій.

При загостренні стосунків між Центральною Радою та Тимчасовим урядом чулися й радикальні промови й заклики. Так, 4 червня 1917 р. на акції протесту солдатів-українців, біля постаті Б. Хмельницького промовці зазначили, що Україну “душили царі” і якщо ліберальний уряд не дасть їй волю, то треба “зовсім розірвати з Московщиною та утворити самостійну Українську державу, яка увійде в федерацію загальноєвропейську. А не тільки російську” [17].

Особливо символічним біля пам'ятника гетьману був виступ українського діяча Стасюка, в якому він закликав “стерти з пам'яті і з п'єдесталу монумента Хмельницькому слова “волимо під царя московського” [18, с. 49].

Таким чином, після Лютневої революції 1917 р. важливе місце у поширенні ідеології українського національно-визвольного руху займала історія та історична пам'ять, які стали інструментом політичної боротьби.

На початку ХХ ст. значна частина українського суспільства сповідувала цінності традиційно-аграрної цивілізації, у яких пам'ять пов'язується з необхідністю регенерації позитивного досвіду, успадкованого від минулих часів, що актуалізується в сучасності. Крім того, низький рівень національної свідо-

мости, фольклорність історичної пам'яті – все це й зумовило політику пам'яті Центральної Ради.

Перші заходи діячів українського руху були своєрідною реакцією на політику пам'яті старого режиму, згідно якої українці не мали власної історії, а отже і особливої історичної пам'яті. У багатьох відношеннях політика пам'яті Центральної Ради визначалась завданнями відродження національної ідентичності. Українські політичні сили прагнули втілити свої політичні проекти, звертаючись до знакових подій, авторитету знаних постатей вітчизняної історії. За допомогою нової політики пам'яті конструювалося славне минуле, традиції українського визвольного руху, що легітимізувало політичні домагання українців.

Діячі Центральної Ради шукали витоки автономної державності в подіях славної козацької доби. Особливу роль мала відіграти пам'ять про діяльність Б.Хмельницького, який став головним уособленням української державницької традиції.

Спростування діячами українського руху імперської версії приєднання України до Росії в період Хмельниччини, констатація факту створення гетьманом автономної державності, стали основою заперечення існування в подальшому централізованої Російської держави і переходу її до федеративного устрою. Українська інтерпретація Переяславської Ради стала підґрунтям для перегляду історії та національно-політичного становища України в складі Росії.

Реанімація пам'яті про гетьманську автономну державу була важливою для зміцнення зв'язку між Центральною Радою та широкими масами, їх мобілізації на політичну боротьбу. Прийом акцентування уваги на значенні уроків 1654 р. для оцінки тогочасної політичної ситуації активно використовувався українською пропагандою. Занепад в Україні громадсько-політичного життя, освіти пояснювався занепадом державності, і відповідно обґрунтовувалася необхідність та справедливість відновлення власної держави для подальшого розвитку.

Деконструкція російського погляду на Переяславську Раду була надзвичайно важливою для формування української національної ідентичності.

Діячі Центральної Ради встановлювали та транслиували в маси зв'язок між революційними політичними домаганнями та українською свободолюбною державницькою традицією. Посилання на державницьке минуле України доказувало справедливість тогочасного політичного курсу Центральної Ради.

В умовах революційних перетворень саме активна політика пам'яті Центральної Ради була важливим ресурсом обґрунтування законності національно-державного проекту. Отже, демонстрація історичних прецедентів української державності свідчила не про сепаратистську політику Центральної Ради, а виправдовувала її легітимність історичними фактами.

Таким чином, Центральна Рада зміцнювала свій політичний авторитет і статус репрезентанта українського народу в його боротьбі за свободу та державність.

Список використаних джерел:

1. Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. Випуск 1. – К.: Стило, 2011. – 332 с.; Історія – Ментальність – Ідентичність. Вип. IV. Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХІ століття: колективна монографія / за ред. Л.Зашкільняка, Й.Пісулінського, П.Серженги. – Львів, 2011. – 536 с.; “Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали круглого столу” 22 квітня 2008 р. / за заг. ред. Ю.О.Зерній. – К.: СД, 2008. – 60 с.
2. Народня воля. – 1917. – 27 травня.
3. Черниговская земская газета. – 1917. – 14 апреля.
4. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. / [Упоряд. В.Ф.Верстюк (керівник), О.Д.Бойко, Ю.М.Гамрецький та ін.]. – К.: Наукова думка, 1996–1997. – Т. 1.
5. Рикер, П. Пам'ять, история, забвение / П. Рикер. – М., 2004.
6. Українське слово. – 1917. – травень.
7. Рідне слово. – 1917. – 15 квітня.
8. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003.
9. Нова Рада. – 1917. – 28 травня.
10. Українське слово. – 1917. – травень.
11. Робітничая газета. – 1917. – 11 квітня.
12. Наше життя. – 1917. – 20 квітня.
13. Наше життя. – 1917. – 29 березня.
14. Черниговская земская газета. – 1917. – 20 июня.
15. Народня воля. – 1917. – 27 травня.
16. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003.
17. Нова Рада. – 1917. – 6 червня.
18. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. / [Упоряд. В.Ф.Верстюк (керівник), О.Д.Бойко, Ю.М.Гамрецький та ін.]. – К.: Наукова думка, 1996–1997. – Т. 1.

Резюме

В статтє сделана попытка выяснить как украинская история, историческая память была инструментализирована украинского национально-освободительным движением (прежде всего Центральной Радой) и использована в политической борьбе после Февральской революции 1917 г.

Ключевые слова: историческая память, украинская история, Центральная Рада, Хмельницкий, Переяславская Рада, легитимность.

Одержано 5 квітня 2012 року